

SZIGETHY GÁBOR (1942) Budapest

SZIGETHY GÁBOR

Napló múltidőben

1956. március

Március 1.

Hatvan éve ezen a napon még nem tudom, hogy végérvényesen, életre szólóan megfertőzött, rabul ejtett a színház. Őt megőrzött márciusi színházjegyem tanúsítja: eltökélt rab vagyok. Este a Nemzeti Színházban (III. Emeleti Erkélyközép, Jobbközép II. sor 3.) nyolc forintért Illyés Gyula Dózsa-drámáját bámulom.

Semmire sem emlékszem.

Évek múlva elolvastam (Illyés Gyula: *Drámák I-II.*, Bp., 1969) a valaha színházban látott Dózsa-dráma szövegét. Furcsa élmény volt. Részben egyetértettem Sarkadi Imre egykorú, rajongásalapú véleményével: „Illyés zseniális Dózsa-konceptiója, hogy nemcsak a nép szabadságáról, a nemzet szabadságáról is szó volt, illetve, hogy a kettő egy kell, hogy legyen, nép ügye és nemzet ügye el nem választható azonos dolog...” A Moszkva-gyarmat Magyarországon, 1956 januárjában fogalmazott így Sarkadi Imre! De Gyárfás Miklós óvatosan kritikus véleménye is megfontolandó: „A Dózsának külön-külön minden részlete tökéletes, az egész meg nem fogható. Fölépítése egy olyan nagy versre emlékeztet, amelynek minden szakasza külön színpadi kép-pé bontakozik ki, de a versszakokat belső drámaiság nem köti össze.”

Vajon mire gondolt az előadás rendezője, Gellért Endre, amikor a szöveget olvasva ilyen s hasonlóló, a szerzőnek a mű színpadi megvalósítására vonatkozó mondataiba *botlott*: „Balra Dózsa sátra, dombocskán. Éjszaka; az égen most haloványul az üstökös”; vagy: „Besötétül. Feljön az üstökös.” És vajon hogyan lehetett a színpadon elhíhetővé tenni az író íróasztal mellett elképzelt színpadi (?) látomását: „Sípzene, a töltés mögött fegyelmezett kaszások vonulnak.”

Azon is eltöprengtem, vajon az 1956 késő őszen magyar életünkben örökre eltűnt kitűnő karkerszínész, Juhász József, Báthori alakítója miképpen értelmezte s oldotta meg az író *instrukcióját*: „Báthori észrevétlenül most lép be. A nehézfejúek ravaszságával hallgat.” Illyés Gyula – talán igaza van Sarkadi Imrének: „a legszebben írni tudó magyar író” – pontosan, érzékletesen fogalmaz, de a színpadon észrevétlenül a háttérben nem könnyű

„a nehézfejúek ravaszságával hallgatni”. Különösen nem akkor, ha a színésznek fél perc múlva ravaszul, bölcsen, labirintus-logikán csiszolt retorikával kell megszólalnia: „Bámulom, hogy valaki a ravaszság puskájával ilyen pontosan célba tudja lőni mindig az aljassága golyóbisait.” Színész számára e mondatot érthetően kimondani, néző számára e rafináltan kacskaringós gondolatsor értelmét felfogni embert próbáló feladat.

A dráma főhősének alakját drámaian egyívűnek rajzolja, festi meg Illyés Gyula. Bessenyei Ferenc – az ő színpadi alakítására sem emlékszem – a korabeli kritikák szerint lenyűgöző, a vállán viszi az egész előadást. „Bessenyei Ferencnek valójában *teremtenie* kellett egy Dózsát, hőst, vezért s embert” (Népszava, 1956. február 12.). „Az előadás színészi teljesítményei közül kiemelkedik Bessenyei Ferenc Dózsája... Teljes mértékben átéli szerepét, egyre fokozódó lelkesültséggel és megrendültséggel éli bele magát Dózsa helyzetébe. A néző úgy érzi, mintha nem is a színpadon, hanem valóban a Szent György-templom falai alatt vagy a ceglédi piacon kiáltaná el beszédét” (Szabad Nép, 1956. február 19.). „Bessenyei játéka rendkívül szuggesztív, lenyűgöző. Indulat és erő, nyers szenvedély és harcosság sugárzik belőle, de gondolkodó ember is az ő Dózsája, akiben kora valósága, a kor problémáival való foglalkozás a legmagasabb szinten jelentkezik” (Színház és Filmművészet, 1956. április). Bessenyei Ferenc nagy színész, de a szó: *teremtenie kellett* – árulkodó. Illyés drámájának minden részlete mint irodalom külön-külön tökéletes, csak épp a részletek és a jelleme nem forrnak egységes egészzé össze.

Az addig negyvenhatszor játszott előadás 1956 késő őszen végleg eltűnt a színpadról.

Mit éreztek, mire gondoltak a nézőtérben ülők 1956 tavaszán Lőrinc barát kétségbeesett, drámai kifakadását hallgatva: „Mi történt ezzel a néppel? Teste a pogány lába alatt, lelke a sátán karma között. Krisztus országa még ez az ország?”

Sokan tudták: már nem az. Sokan tudták: miért nem az. S nem kevesen voltak, akik tudták: ez tragédia.

1956. november 4. után aligha mondhatta volna el a Nemzeti Színház színpadán Bessenyei Fe-

renc: „Váraik dölte hirdette világgá: maga a farkasrend megdönthető!” S azt végképp nem, a tüzes trón felé közeledve: „Föl új reményre, magyarok!”

Amikor 1969-ben Illyés Gyula Dózsa-drámáját olvastam, ennél a mondatnál megálltam, letettem a könyvet, visszaálmodtam magam a tizenhárom évvel korábbi, színházban eltöltött este fénylő sötétségébe. 1969-ben értettem meg, miért volt fontos színházi előadás Illyés Gyula Dózsa-drámája 1956 tavaszán, s azt is: a dráma miért nem volt már műsoron a Nemzeti Színházban 1957 tavaszán.

Akkor sem, 1969-ben sem volt más kapaszkodónk: *Föl új reményre, magyarok!*

A mű ma: szépirodalom. Hatvan évvel ezelőtt a színházi előadás harcba hívó trombitaszó volt.

Március 11.

Amikor hatvan évvel ezelőtt a Madách Kamara Színházban este elfoglaltam helyemet a nyolcadik sor közepén, feltehetően fogalmam nem volt arról, hogy ki az az Eugène Scribe. Nem tudtam, hogy igazi francia sikerdarabszerző, nem tudtam, hogy a Belvárosi Színházban 1936-ban s aztán a világgégés után, 1945-ben újra Lázár Mária és Mezei Mária főszereplésével az *Egy pohár víz* komoly kasszasiker volt. Lehet, hogy a madarak csiripeltek valamit, de én nem vettem észre, hogy 1954 őszén – ki tudja, miért? – négy színházigazgatónak is eszébe jutott műsorra tűzni Scribe szocialista realistának még véletlenül sem minősíthető színdarabját (Szolnok, 1954. október 3., Madách Kamara Színház, 1954. október 30., Pécs, 1954. november 26., Kecskemét, 1954. december 25.).

1956 forrongó tavaszán a sokadik pesti előadást láttam. Ma is hallom Lázár Mária (a Hercegnő) jellegzetes, kanyargósan dallamos hangsúlyait, Uray Tivadar (a miniszter Bolingbroke) hanglegjtését, ahogy váratlanul túlhangsúlyoz egy szótagot, és látom Gábor Miklós (a katona Masham) tekintetét: csak nagyon intelligens színész tud a színpadon ilyen felfoghatatlanul bután belebámulni a világba.

A Madách Színház 1954 nyarán kapta meg a Madách téren a hajdani, Püskösti Andor által híressé tett Madách Színházat (Faluszínház volt átmenetileg), és Scribe darabjának előadásával nyílt meg az új kamaraszínház.

Horvai István igazgató hozta a nagyérdemű tudomására a kamaraszínház közelgő megnyitását 1954. október 8-án, és a színházi lap szerkesztői nem tudni, miért, de fontosnak tartották a francia író nevét hatalmas, a lapban addig soha nem használt nagyságú betűkkel kinyomtatni.

Pesti színháznak kijárt az előzetes hírverés: október 29-én, egy nappal a bemutató előtt szöveg-

gel kísért három fénykép. Az első a háború előtt készült, a Színművészeti Akadémia vizsgaelőadásán; a második 1945-ben a Belvárosi Színházban; a harmadik a Madách Kamara Színházban próbán – a színészek: Lázár Mária, Uray Tivadar, Gábor Miklós, Ilosvay Katalin, Bartha Mária még utcai ruhában. (A szocializmus építésének idején is elegáns polgár és úriember Uray Tivadar kabátban, kalapban; nem hajlandó fázni a rosszul fűtött színházban.)

Egy hét múlva, november 5-én a Színház és Mozi címlapján Gábor Miklós és Ilosvay Katalin, de a szokásos – és az ideológiai harc okán kötelező – építő kritika helyett („jelzést” kaptak a szerkesztők, vagy leszólt telefonon valaki *fölülről?*) az újságíró a saját rajongó, értékelő vagy elutasító véleménye helyett a *munkásosztályt* szólaltatja meg. Álszent állítása szerint „a szokott partner tekintetében átmeneti zavarok mutatkoztak”, s ezért szomszédjával, egy derék pékmesterrel tekintette meg az előadást.

Érdeklődik a pék: ki ez a Scribe, és ha olyan sikeres ma is, miért nem lett korának Molière-je? A csalafinta újságíró nem felel, a pékmesternek kell az előadás megtekintése után a kérdést okosan megválaszolnia.

A *munkásosztály* bölcs: felismeri és pontosan megfogalmazza az egyetlen helyes, marxista álláspontot: „Nagyon ügyes író ez a Scribe, tanulni is lehet tőle, különösen írófélelnek, de mintha az élet nem olyan lenne, mint amilyenek ő mutatja. Tulajdonképpen alig van mondanivalója, de amit mond, azt nagyon tanulságosan teszi. Az emberek nevetnek, és a jókedv nagy kincs.”

Talán a pékmester ült a kritikus mellett a színházi zsöllyében. Talán akkor este is a *szokott* partner. Talán senki. Kritikus számára a színházi este munkaidő, az előadás megtekintése kötelező feladat, a kritika megírása munkaköri kötelesség. Megszületett az „*Egy pohár víz*” – és a *pék* című talányosan okos írás. Csalafinta kritikus csalafinta elemzésüleménye: a kecske (pártközpont) is jóllakott, a káposzta (színikritikus) is megmaradt.

A nézők (a sokadik előadáson, én 1956. március 11-én) mindig remekül szórakoztak. A péknek igaza volt: zord időkben a *jókedv nagy kincs*.

(A káposzták dolga, hogy ügyesen álcázzák magukat, ha szemet vet rájuk egy arra járó éhes kecske.)

Március 12.

Évtizedek múltán is emlékszem az Ibsen-előadás néhány hangsúlyos pillanatára, a színészek hanghordozására, tekintetére, kézmozdulatára.

Nóra (Tolnay Klári) a színpad bal oldalán ült egy kanapén, mellette illő távolságban Rank doktor

(Timár József). A színész szivarra akart gyújtani, nyúlt volna az asztalon álló gyufatartó után, de a színésznő megelőzte. Úgy emlékszem: Tolnay Klári két uja közé fogta a gyufásdobozt, úgy gyújtotta meg a gyufát, várt egy pillanatig, míg fellobban a láng, és lassan, óvatosan nyújtotta (még nem tudja, csak sejtí) a halálba távozó Rank doktor felé. Timár József mélyet szívott a szivarból, némán nézte (tudta: utoljára) titkolt szerelmét, Nórát, és aztán lassan, halkán, Nórától és az élettől örökre búcsúzva annyit mondott: *Köszönöm a tüzet!* Nézi Nórát, az asszony lesüti a szemét, nem akarja érteni az elhangzott szavakat. Timár József lassan föláll, és a színpad közepén, különös, furcsa lassú járással kilép a polgári szalon szárnyas ajtaján, és óvatosan becsukja maga mögött az előszoba ajtaját. Néma csend a színpadon. Néma csend a nézőtéren.

1956. március 12-én a Madách Kamara Színházban elhangzott egy bennem felejthetetlen hangszállal muzsikáló mondat: *Köszönöm a tüzet.*

Néma csend volt a színpadon. Néma csend volt a nézőtéren. Elhittük Tolnay Klárinak, Timár Józsefnek a lehetetlent: nem most, nem ebben a szívszorító pillanatban ért örökre véget közös, álomban-élt, gyönyörű történetük.

Március 14.

Talán minden színész unta már a sok éve műsoron tartott sikeres előadást. Mikszáth Kálmán regényét – *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* – Benedek András és Karinthy Ferenc faragta játszható színdarabbá, s 1956 tavaszáig a *színdarab* több mint százharmincszor került színre. Az utolsó előadások valamelyikét láttam.

Akkor nem sejthettem, hogy öt évtized múltán maga Noszty Feri fogja elmesélni nekem, hogyan s mi történt 1950. május 26-án a bemutató előadáson.

Áprilisban, négy héttel a bemutató előtt a színházban mindenki úgy tudta: Gábor Miklós fogja játszani a jóképű-svihák Noszty Ferit. A bemutatón Noszty Feri: Kállai Ferenc. A fiatal színész végre főszerepet kapott a Nemzeti Színházban, de négy héttel a bemutató előtt még nem tudta biztosan: vajon valóban ő lesz-e a főszereplő a május végi első előadáson.

Délelőttönként Kállai Ferenc Noszty Ferit próbálta – s egyre inkább szorongott. Lelkiismeretesen megoldott karakter szerepek sorakoztak a háta mögött, az elmúlt két évben gyakorta volt így-úgy-ahogy vacak, rossz jellemű ember a színpadon, és állt nagyformátumú színészek, Somlay Artúr, Ladányi Ferenc, Rajczy Lajos *mögött* mint a második sorból kedves mosolyával kiragyogó öntudatos, becsületes, buta kommunista.

Ám Noszty Feri *valaki!* Nem csupán terjedelmes főszerep, de hús-vér ember, akit nem *egyfajta* fából faragtak. Snájdig és svihák, elbűvölő és taszító, néha szeretni kell, néha utálni, a modora hol lefegyverző, hol bicskanyitogató...

A bemutató napján Kállai Ferenc elkövette azt a hibát, amit színésznek nem illik elkövetnie: borongó lelkét borral borogatta – jócskán mértéken fölül. És a snájdig magyar huszártiszt, amikor a színpadra lépett, orra bukott, elterült.

Abban a pillanatban a színész úgy érezte: megbukott. S ha megbukott: akkor már minden mindegy!

Noszty Feri föltápáskodott, Kállai Ferenc föl-szabadult.

És boldog örömmel eljátszotta még százharminchéte este Noszty Ferit.

Csakhogy Magyarországon vagyunk, 1950 kora nyarán. Az újságok mindennap arról tudósítanak: kegyetlenül éleződik hazánkban az osztályharc, minden sarokban összeesküvést szőnek a reakció-sok a népi demokratikus államrend, a dolgozó nép állama ellen, ezért nincs hús a boltokban, ezért lehet csak jegyre kenyéret, lisztet, cukrot, tejet kapni...

Ködben nehéz tájékozódni. Vörös ködben különösen nehéz...

„Kállai nem tudta megszerkeszteni Nosztyból azt az alakot, amelynek mint a *feudalizmus* egyik megtestesítőjének adja ki az útját Tóth Mihály, a *kapitalista*. Hiányzott belőle a snájdig aljasság, az úri romlottság, és nem tudta elég élővé tenni a nőcsábászt sem” (Gyárfás Miklós).

Nőcsábászi képességeit ugyan még soha senki nem vonta kétségbe, de Kállai Ferenc, amikor ezeket a sorokat olvasta – így mesélte –, arra gondolt: *Szóval politikai értelemben nem voltam elég negatív – lehet, hogy ezért szeretett egy kicsit a közönség?*

„Véleményünk szerint Kállai Ferenc jól oldotta meg a feladatát, amikor nem a »snájdig« huszártisztet vitte színpadra, hanem azt az undorító, puhány, jellemtelen, üresfejű Noszty Ferit, aki a közönség őszinte utálkozását váltja ki” (Fejér István).

A fene akart undorító lenni, de ha ezeknek ez kell... még jó, hogy a közönség mosolygott és tapsolt...

„Kállai Ferenc alakításából szinte mindvégig kimarad a behízelt kedvesség, amely ennek a fiúnak éppoly tulajdonsága, mint a teljes lelkiismeretlenség. A fiatal Noszty moral insanity Mikszáth szerint is, de elragadó gazember” (Mátrai-Betegh Béla).

Ennek meg az volt a baja, hogy nem vagyok elég elragadó, elég vonzó...

Ha Kállai Ferenc 1950-ben lelkiismeretesen elolvasta az előadásról megjelent színírálatokat, politikailag sokat „fejlődhetett”, mert az (úgymond) színikritikusok az előadás elemzése-értelmezése

helyett alapfokú politikai szemináriumot tartottak, politikai szándékaikról értekeztek, magyarázkodtak – és többnyire összevissza fecsegték. Egyikük például írása elején élesen bírálta Tompa Sándort, hogy adós maradt a *kapitalista* szívtelenségének, önzésének, célratörő aljasságának ábrázolásával, írása végén viszont megdicsérte „sikerese” szerepformálásáért. Vasból fakarika!

A betűtengerben egy, mindössze egy mondat, amely színész számára színészként hasznosítható, s amelyből az utókor valamit megsejthet: milyen volt valójában az 1950-es években, a Nemzeti Színház színpadán Kállai Ferenc mint Noszty Feri. „A fiatal Noszty moral insanity Mikszáth szerint is, de elragadó gazember. Kállai e helyett elszánt. Mefisztó – Romeo fűrtjeivel” (Mátrai-Betegh Béla).

Talán ilyen volt Kállai Ferenc hatvan évvel ezelőtt a színpadon: még nem *elragadó gazember*, csak *Mefisztó Romeo fűrtjeivel*. Aki bájosan vigyorogva hallgatja együtt töltött éjszakájuk után Mézsáros Ági (Tóth Mari) boldog kifakadását: *Akkor most én kompromittálva vagyok?*

Úgy emlékszem, azon az estén nagyon élveztem a színpadi jelenetet, bár nem tudtam pontosan, mit jelent a szó: *kompromittálni*. De másnap elkezdtem lelkesen olvasni Mikszáth Kálmán *összes regényét*.

Március 16.

Kossuth-díjat mindig az kap, aki a kormány (a párt vagy a Párt) szerint megérdemli. Az érdemli meg a Kossuth-díjat, akit valamiért kedvel a kormány (és a párt vagy a Párt). Böngécszem az 1956-os Kossuth-díjasok névsorát. Bulla Elma csodálatos színésznő, Tompa Sándor, Molnár Tibor remek színész. Várkonyi Zoltán nagyformátumú, tehetséges rendező, de nem a színháztörténeti jelentőségű, általa létrehívott és igazgatott szépeplékű Művész Színházért, hanem a kommunista-áhitatú, silány mozarabért (*Különös ismertetőjel*) kapta meg a Kossuth-díjat. Az újdonsült Kossuth-díjas Máriássy Félix munkatársairól, barátairól undorító besúgójelentéseket írogató, de tehetséges filmrendező (*Budapesti tavasz*). Ranódy László később nagyszerű filmeket rendezett, ám második filmje (*Szakadék*), amelynek forgatókönyvét még 1942-ben írta, elsősorban azért lett kitüntetett, mert a forgatókönyv Darvas József regényéből készült, Darvas József *miniszter elvtárs* pedig „irodalmi munkásságáért” kapott ebben az évben Kossuth-díjat.

A Színház és Mozi felelős szerkesztőjét, Gyetvai Jánost boldogan megkérdezném, ha még élne: Darvas Józsefről miért nem közölt a lap a többi Kos-

suth-díjashoz hasonlóan elismerő méltatást, s miért csak Darvas József miniszter elvtársról tartotta fontosnak közölni, hogy a díj *melletteként* – akkoriban igencsak szép pénz! – 50 000 forint is ütötte a markát.

Március 26.

A rosszindulatú, fecsegős pletyka veszélyes: nem lehet ellene védekezni.

1956 tavaszán elterjedt Budapesten a hazug hír: Ferrari Violetta, az ismert és népszerű színésznő *összekülönbözött* a Nemzeti Színház vezetésével, és ezért nem lép többé a nemzet első színházának színpadára. Én sem, más sem tudta: Ferrari Violetta állapotos, gyermeket vár, s valóban arra készül, hogy gyermeke születéséig a színpadtól visszavonul. Március 26-án még biztosan nem ment *szülési szabadságra*; ezen a napon másodszor láttam kamaszkorom rajongva imádott színésznőjét a Katona József Színházban, a Sartre-darab (*Főbelevendők klubja*) egyik női főszerepében.

Nem felejtendő színházi pillanat: a gátlástalan szélhámost játszó Várkonyi Zoltán a kommunista újságírónt alakító Ferrari Violetta szemébe mondja: *Maga egy kurva!* – és a nézőtéren senki még csak föl sem szisszen. Alig két hónappal korábban, január 27-én a bemutató előadáson, amikor elhangzott ez a mondat, mint megbolygatott méhkaptár zsongott-duruzsolt-morgott a nézőtér.

És most, március végén: néma csend.

Egy kommunisztát – igaz, csak a színpadon! – kurvának neveznek, és a nézőtéren egy ember sincs, aki legalább félhangosan tiltakozna.

Ma már tudom: azon a tavaszon *rohant* az idő. Februárban *szánom-bánom* Hruscsov elvtárs bevallotta: *a gyilkosok közöttünk vannak...*

Márciusban már ki nem mondott nyílt titok: a kommunista hatalom rémuralom, a kommunisták tömeggyilkosok.

A Katona József Színház színpadán 1956. március 26-án kurvának neveztek egy kommunisztát, és a nézőtéren ülő kommunisták lapítottak, mint... Nemsokára – *rohan* az idő! – már hangosan kiabáltak: *Vesszen Rákosi! Éljen a Párt!* Néhány hónap múlva: *Nagy Imrét a kormányba!* Aztán beálltak alázatos pincsikutyának a Nagy Imrét bitófára küldő Kádár elvtárs Moszkva-bérenc pártjába.

Bölcs ember volt Jean-Paul Sartre. Tudta: soha egy szavát sem szabad elhinni a „hithű”, a proletárdiktatúra kierőszakolása és megtartása érdekében mindenre elszánt, erkölcstelen kommunistáknak.

Mindezt akkor nem tudtam; csak élveztem a remek színházi előadást.